

УДК 81'06'1'27(091)

ГРАМАТИЧНА КОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Ірина Марушкевич

*Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф МНС України
Київ, Україна
marushkewych@ukr.net*

У статті граматична кодифікація української літературної мови у 20–30-х рр. ХХ ст. постає як результат соціального запиту суспільства. На основі аналізу періодичних видань, одного з основних інструментів мовнореформаторської стратегії, встановлено рівень ефективності та перспективності кодифікованих граматичних норм, їхній вплив на формування мовної компетенції носіїв мови.

Ключові слова: граматична кодифікація, засоби кодифікації, мовна ситуація.

На початку ХХ ст. унаслідок трансформації суспільної свідомості під впливом низки історичних подій (зокрема, зняття мовних заборон 1905 р., дозволу викладати національною мовою у школах, відкриття Українського народного університету 1917 р., проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради, заснування УАН 1918 р. тощо) процеси нормалізації, стандартизації української літературної мови набули нового розвитку. Завдяки розширенню функціонально-стилістичних можливостей української мови з'явилися численні мовні кодекси, які більше не обмежувалися домашнім ужитком. У зв'язку з цим постала потреба кодифікації української літературної мови.

Окремі аспекти аналізу цього процесу українські мовознавці уже розглянули. Частково досліджено, зокрема, проблемні питання української орфографії (Б. Ажнюк, А. Бурячок, І. Вихованець, С. Волощак, С. Головащук, А. Горняткевич, Б. Грінченко, М. Груньський, М. Грушевський, О. Гузар, С. Єрмоленко, С. Єфремов, В. Німчук, І. Огієнко, Б. Сокіл, Р. Трифонов, К. Цілуйко), лексикографії (В. Василенко, І. Верхратський, І. Гавриш, Б. Галас, Я. Галас, П. Горєцький, К. Гориславець, Б. Грінченко, Й. Дзєндзелівський, О. Кровицька, О. Тараненко), граматики (І. Білодід, І. Вихованець, В. Великожон, Г. Величко, К. Городенська, О. Крижанівська, І. Кучеренко, Г. Мацюк, М. Наконечний, С. Самійленко, Є. Тимченко) тощо.

Актуальність теми дослідження. У зв'язку з розвитком нової галузі вітчизняного мовознавства, соціолінгвістики, виникла потреба соціолінгвістичної характеристики мовної ситуації й мовної політики у 20–30-х рр. ХХ ст. На думку Г. Мацюк, в тодішньому українському соціумі вперше за всю попередню історію виник суспільний запит на українську літературну мову. Мовознавці відреагували новими підручниками, створеними не тільки для навчальних закладів, але й для різних верств та професійних прошарків дорослого населення [1: 257]. Проблему граматичної кодифікації розглянемо в межах макросоціолінгвістичного підходу, він заторкує інтереси всього населення, яке послуговується цією мовою [2: 3].

Вітчизняні науковці уже вивчали різні аспекти макросоціолінгвістики, насамперед, мовної політики (Б. Ажнюк, О. Данилевська, С. Єрмоленко, Л. Масенко, Г. Мацюк, Л. Ставицька, О. Тараненко, Н. Шумарова, Г. Яворська). О. Данилевська, до прикладу, визначила кодифікаційні процеси української мови на початку ХХ ст. як важливу політичну проблему, а українську мову визнала соціальним символом молодого держави, пріоритетним завданням корпусної мовної політики урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР [2: 18]. На думку багатьох лінгвістів, період 20–30-х рр. ХХ ст. був найсприятливішим для розвитку української мови. Зокрема, І. Гавриш стверджує, що позитивні зміни були викликані передусім процесом дерусифікації, який почався у 20–30-ті рр. [3: 12]. Процес дерусифікації сприяв унормуванню мови загалом, однак, на нашу думку, він розпочався не у 20-х, а раніше – з 1905 р., набувши особливої значущості зі створенням УНР (1918).

Мета статті – дослідити особливості кодифікації української літературної мови у 20–30-х рр. ХХ ст. в контексті мовної та соціокультурної ситуації окресленого періоду. Для досягнення зазначеної мети сформулюємо завдання: 1) розкрити пошуки «зразкових» граматик для кодифікації української мови; 2) описати нові граматичні твори, «техніки»; 3) пояснити особливості мовознавчої інтерпретації та добору ілюстративного матеріалу; 4) показати вплив періодики на засвоєння мовних норм у суспільстві.

1. Пошуки «зразкових» граматик для кодифікації української мови

На початку ХХ ст. відбувалося активне відродження українства. У вищих навчальних закладах ухвалювалися рішення про скасування обмежень на функціонування української мови, з'являлися українськомовні школи, педагогічні товариства та періодичні видання, служба в церквах проводилася також українською мовою. Однак, незважаючи на відродження та розвиток українськомовної діяльності, активну кодифікацію мови гальмувала відсутність доступних авторитетних граматичних праць. М. Грунський, оцінюючи тогочасну мовну ситуацію, писав: «Настоящее время вызовет, конечно, появление грамматик украинского языка, так как то, что имется в этом отношении, теперь до чрезвычайности мало и бедно» [4: 8]. Найбільш авторитетними граматичними працями у названий період було визнано незавершену граматику А. Кримського та граматику Є. Тимченка. Судячи з відгуків лінгвістів, їм було відомо про вихід 1913 р. граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, але вона була недоступною для загалу. Ці мовні кодекси були цінними для лінгвістів, проте звичайний українець *користуватися* ними не міг, бо «великих граматик, академічних праць [Кримського, Тимченка] не було на книжному ринку, та й занадто спеціальні вони були-б для тих людей, що хотіли тільки навчитися добре, без помилок і калічення мови, писати по-українському» [5: 4]. Для реалізації тогочасного соціального замовлення, формування комунікативної компетенції носіїв мови потрібні були, передусім, граматики навчального типу для шкіл, вищих навчальних закладів, курсів, що спричинило вихід праць Г. Шерстюка (1907), П. Залозного (1913), О. Курило (1921), М. Левицького (1918), В. Мурського (1918) та ін.

До 20-х рр. ХХ ст. з'явилися перші кодекси, які претендували на статус загальноукраїнських, а не регіональних. Вагому роль у зростанні комунікативної потужності української мови відіграли уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Особливістю їхньої мовнореформаторської діяльності, на думку О. Данилевської, було те, що саме вони залучили до випрацювання стратегії мовної політики найавторитетніших українських мовознавців: А. Кримського, І. Огієнка, Є. Тимченка, які

взялися створювати під егідою Української академії наук українську лінгвістичну школу [2: 7].

У 20-х рр. ХХ ст., коли граматичний матеріал було уже певною мірою опрацьовано, виникла потреба переглянути його, оцінити, визначити напрямки подальшого розвитку. Тогочасний стан граматичної кодифікації найкраще відображено в «Пораднику української мови» О. Синявського: «Майже всі граматики української мови писані для школи, для дітей, значить для методичного навчання, а не для справок, і тим-то часто треба прочитати кілька сторінок, щоб найти те, що потрібне; по-друге, ще й досі нема в нас офіційної граматики, граматики ж неофіційні не скрізь у згоді між собою, і деякі правила в них і вимоги їхні до української мови не придатні. Правда, як уже завважено вгорі, повна однаковість граматики неможлива, але ж багато дечого вже можна й слід уже цілком устаткувати, уодноманітнити» [6: IX]. Як бачимо з наведеної цитати, окрім навчальних граматик, потрібні були й граматичні довідники (зокрема для вчителів) та єдиний офіційно визнаний граматичний довідник.

Зразком граматики для вчителів стала «Українська мова» М. Наконечного (1928) [7]. Вона не має призначення підручника, це спроба дати поширену до розмірів конспекту програму для вчителів трудшкіл чи політосвітробітників, обсяг якої дорівнює програмному мінімуму. Граматика М. Наконечного була створена на замовлення й обговорена на спеціальних радах. За змістовим наповненням це – компілятивна праця з вказівкою на опрацьовані джерела, що містить історичне висвітлення розвитку української мови, діалектологічні дані із вказівкою на поширеність діалектних форм, а також порівняння структури української мови з російською, польською та ін. На відміну від інших граматик, їй властива не лише описовість, а й оцінність суджень. Вона не містить вправ, завдань чи текстів для аналізу, як шкільні граматики, і має чітку структуру: «Передмова», «Загальні відомості» (походження української мови та поділ її на діалекти), «Фонетика і письмо», «Морфологія і синтаксис», «Додатки» (відомості «про мовну спільність межислов'янську», правопис і правильну вимову, історію мови, віддієслівні іменники, частини мови, найважливіші граматичні російсько-українські терміни).

2. Створення нових граматичних творів, «технік»

У 20–30-х рр. ХХ ст. існували праці, які не можна зарахувати до граматик, оскільки вони охоплювали незначну кількість граматичної інформації, але водночас ці видання були помітним явищем у процесі кодифікації української мови. Найвагомішою з них є «Техніка української мови» О. Ізюмова (1926) [8]. Специфіку цієї книги з'ясовано в «Передмові»: «Давши цій книжці назву «Техніка української мови», думаю, що зміст її в деякій мірі виправдає назву: словник – матеріал для техніки, правопис і стилістика – правила техніки, діловодство – сама техніка, фразеологія – особливість техніки. Зважаючи також на інтерес деяких розділів не тільки для службовців, а й для вчителів та лекторів української мови, я подав значну кількість прикладів, наприклад, безособове речення у дієприкметниковій формі в давньоминулому часі...» [8: 3].

Структурно «Техніка української мови» поділяється на три частини: український правопис, стилістику та діловодство. Явища морфології розглянуто у другій частині. Мовознавчі погляди автора відзначаються непослідовністю й суперечливістю. Особливістю «Техніки української мови», на нашу думку, є різноманітність прикладів, не засвідчених у жодній зі згаданих граматик. Приклади взято з російської мови, давніх пам'яток української мови, фольклору, лексикографічних праць,

класики української писемності та письменників-модерністів із різних регіонів України.

3. Особливості мовознавчої інтерпретації та добору ілюстративного матеріалу

Особливості та принципи створення граматик у названій період зумовлені тогочасним статусом української мови і низкою соціально-політичних чинників. Зважаючи на численні дискусії про статус української мови, автори вважали за потрібне висвітлити її історичний розвиток, а це привело до порівняння структурних елементів української мови з елементами церковнослов'янської. Відмежування від російської та інших сусідніх мов здійснювалося через зіставлення і порівняння. Застосування порівняльного методу часто було зумовлено відсутністю українських граматик та поширенням відповідних російських праць. Підтвердження цього можна знайти в М. Левицького: «...учитися не було по чому, бо тих граматок, що досі були, для них було замало: то граматики здебільшого для дітей, а мої слухачі все були люде дорослі, що добре знали граматику російську» [5: 4] та у М. Гладкого: «...так как в старших классах знание русского языка и русской грамматики было на лицо, то естественно этим был продиктован и самый метод изложения – сравнительный с русским языком» [9: 3]. Дослідження української мови в розглядуваний період було спрямоване на розкриття особливостей мовної системи та структури з метою виокремлення специфічних рис, які відрізняли цю мову від інших слов'янських мов і закріплювали її статус самостійної мови, а не діалектного варіанта.

На початку ХХ ст. автори граматик зрідка послуговувалися давніми джерелами, в основному для ілюстрації зниклих граматичних форм або синтаксичних одиниць. Вони брали приклади з творів сучасних письменників, класиків, фольклору та етнографії (залежно від того, до якої мовної школи належали), мовних праць кодифікаційного характеру. Це сприяло дидактичному забезпеченню процесу навчання та втіленню «рідномовної політики», яку свого часу обґрунтував І. Огієнко. Наприклад, в «Українській фразі» М. Сулими (1928) цитовано народні приказки, думи, пісні, оповідання, Літопис Самовидця, твори Т. Шевченка, Лесі Українки, Олександра Олеса, М. Хвильового, І. Котляревського, П. Куліша, П. Тичини, М. Вороного, М. Максимовича, подеколи – уривки з періодичних видань «Комуніст», «Вісти», «Плуг». У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі зміною суспільного життя й обґрунтуванням нового прорадянського соціального замовлення зміст ілюстративного матеріалу у граматичних працях віддзеркалював політичну ситуацію в країні. Яскравим прикладом втілення нової мовної політики є «Робітничка книжка української мови: для рабпартшкіл та ВРШ II ступеня» О. Матійченка (1931). Названа праця перенасичена інформацією про «робочі класи», «соціальне будівництво», «ліквідацію відсталості» тощо. Текстами для читання слугували уривки з творів тогочасних вождів, резолюцій пленумів ЦК, постанов партз'їздів, інформація про революцію, розкуркулення, п'ятирічки, вірші О. Копиленка, І. Микитенка, Д. Чепурного тощо. Інформації українознавчого спрямування в таких працях не було. Оскільки в Західній Україні мовна ситуація була дещо іншою, то в граматичних працях з цього регіону ще тривалий час ілюстративним матеріалом слугувала загальноживана лексика або уривки з історичних джерел, казок, приказок, прислів'їв, Біблії, класиків української літератури («ГраMATика української мови» А. Штефана та І. Васка, 1931).

4. Вплив періодики на засвоєння мовних норм у суспільстві

Відповідно до статистичних даних газети «Геть неписьменність» (1927) упродовж 1925–1927 рр. кількість українськомовних газет зросла від 29 до 55, а наклад – від 90 тисяч до 500 тисяч, хоча й цього було замало для задоволення населення, яке налічувало понад 20 мільйонів. Журнали, художня література, а тим паче навчальна, були переважно недоступні, тому одним з інструментів реалізації тогочасної мовнореформаторської стратегії була преса. На початку ХХ ст., до появи рідномовних шкіл, церкви, театру, газети мали значний вплив на формування мовної свідомості українців. У Західній Україні, де мовні заборони не завадили появі шкіл, перешкодою для вивчення граматики була нецікава застаріла методика викладання, придатна лише для засвоєння мертвих мов. У 20–30-х рр. ХХ ст., попри функціональне розширення української мови й появу багатьох грамастик і підручничкової літератури, періодика не втратила свого впливу на реципієнта. Вона і надалі формувала латентні, підсвідомі уявлення мовців про мовну норму. Часто читачі свідомо використовували її для самонавчання. У статті читача Г. Слободянюка «Газета править за підручник» мовиться: «Минулого року організували ми недільну школу... одразу ж нам на перешкоді стала відсутність підручників. Буквар був увесь прочитаний, а інших книжок не було. Тоді я порадив учням передплатити кожному газету «Геть неписьменність». З газети не тільки читали, а й переписували» [10: 6]. Зважаючи на значний вплив періодики на мовну компетенцію реципієнтів, можна стверджувати, що вона була одним з основних джерел вивчення граматики.

Аналіз текстів періодичних видань 20–30-х рр. ХХ ст. («Літературна газета» (1930), «Вісті ВУЦВК» (1929–1932), «Геть неписьменність» (1929), «Гарт» (1927–1930), «Вікна» (1928–1930) тощо) доводить, що граматична кодифікація названого періоду активно впливала на мовну практику. Це помітно, насамперед, на прикладі варіативності мовних форм та елементів, оскільки ті з них, які були кодифіковані, невдовзі починали переважати в писемній практиці, зокрема: нульова флексія іменників чоловічого роду I відміни в Р. в. множини (*воєвод*); відмінкова форма *-ей* іменників III відміни в Р. в. множини (*повістей*); форми *-ові/-еві* у Д. в. однини іменників чоловічого роду (*синові*); усталені в сучасній українській мові відмінкові форми слова *мати* (наприклад, *матір'ю*, а не *матірю/матерію/матерю* в О. в. однини) та іменників IV відміни (*ягням*, а не *ягнятем* в О. в. однини), написання *-ся* з дієсловом разом, форма вищого ступеня порівняння прикметників на *-иший* (*дотепніши, активніша*), написання займенників третьої особи у непрямих відмінках із прийменником з початковим *н-* (*на ньому*, а не *на йому*), вказівні займенники *цей, ця, це* (а не *сей, ся, се*) тощо.

Підсумуємо. Аналіз використаної джерельної бази засвідчив, що кодифікація української мови у 20–30-х рр. ХХ ст. – складне культурно-історичне явище. Його характеристика охоплює: пошуки «зразкових» грамастик для кодифікації української мови, створення нового граматичного жанру «технік», неоднозначність мовознавчої інтерпретації та добору ілюстративного матеріалу, вплив періодики на засвоєння мовних норм у суспільстві.

Перспективу подальшого вивчення граматичної кодифікації української літературної мови у 20–30-х рр. ХХ ст. вбачаємо в описі маловідомої джерельної бази з метою її використання в навчальній практиці.

1. *Мацюк Г.* До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві / Г. Мацюк – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 432 с.
2. *Данилевська О.* Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Данилевська ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 24 с.
3. *Гавриш І. В.* Розвиток українського наукового стилю 20–30-х років ХХ століття (на матеріалі науково-технічних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «українська мова» / Ірина Володимирівна Гавриш ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2001. – 20 с.
4. *Грунський Н. К.* Украинская грамматика / Н. К. Грунський. – 2-е изд., доп. – Киев : Изд-во Товарищества «Голос», 1918. – 64 с.
5. *Левицький М.* Українська граматика для самонавчання / М. Левицький. – Ромни : Молодик, 1918. – Ч. 2. – 159 с.
6. *Синявський О.* Порадник української мови / О. Синявський. – Х. ; Берлін ; Нью-Йорк : Космос, 1922. – 150, IX, [1] с.
7. *Наконечний М.* Українська мова : програма-конспект з додатком про новий правопис український / М. Наконечний. – Х. : Рух, 1928. – 240 с.
8. *Ізюмов О.* Техніка української мови / О. Ізюмов. – К. : Час, 1926. – 190, [1] с.
9. *Гладкий М.* Практический курс украинского языка : пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи / М. Гладкий – 2-е изд. – Киев : Гос. изд-во Украины, 1924. – 153 с.
10. *Слободянюк Г.* Газета править за підручник / Г. Слободянюк // Геть неписьменність. – 1929. – № 3. – С. 6.
11. *Сулима М.* Українська фраза / М. Сулима. – Х. : Рух, 1928. – 96 с.
12. *Штефан А.* Граматика української мови / А. Штефан, І. Васко. – Мукачево : Вид. Учител. т-ва Підкарпат. Руси : [З друк. «Некудаг»], 1931. – 64 с.
13. Геть неписьменність. – 1927–1929.
14. Літературна газета. – 1930.
15. Вісті ВУЦВК. – 1929–1932.
16. Гарт. – 1927–1930.
17. Вікна. – 1928–1930.

GRAMMATICAL CODIFICATION OF THE LITERARY UKRAINIAN LANGUAGE IN 20-30-IES OF XX CENTURY

Iryna Marushkevych

*State Scientific Centre for Protecting Cultural Heritage from Technological Disaster
of the Ministry of Emergency Situations
Kyiv, Ukraine
marushkevych@ukr.net*

The article presents grammatical codification of the Ukrainian literary language of the 20–30-ies of XX century as a result of social demand by the society. Based on the analysis of periodicals, one of the major instruments of language reforming strategy, the author defines the level of efficiency and perceptiveness of codified grammatical norms as well as their influence on forming language competency of language speakers.

Key words: grammatical codification, codification means, language situation.

**ГРАММАТИЧЕСКАЯ КОДИФИКАЦИЯ
УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В 20–30-Е ГГ. XX В.**

Ирина Марушкевич

*Государственный научный центр защиты культурного наследия
от техногенных катастроф МЧС Украины
Киев, Украина
marushkewych@ukr.net*

В статье грамматическая кодификация украинского литературного языка в 20–30-е гг. XX в. показана как результат социального запроса общества. На основе анализа периодических изданий, одного из основных инструментов реформаторской стратегии в области языка, установлен уровень эффективности и перспективности кодифицированных грамматических норм, их влияние на формирование языковой компетенции носителей языка.

Ключевые слова: грамматическая кодификация, средства кодификации, языковая ситуация.

Стаття надійшла до редколегії 24.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010